

Символічні анклавів і зміна символічних універсумів

Анотація

Стаття присвячено розгляду концепції символічних анклавів як частини загальної концепції символічних універсумів. Ця концепція має уточнити, пояснити й описати процеси, що супроводжують наявність у рамках одного суспільства двох чи більше символічних універсумів. Аналіз символічних анклавів істотно доповнює концепцію дифузії символічних універсумів. Він розкриває багатовимірність, складність, нелінійність процесів зміни і завоювання культурної гегемонії в суспільстві різними символічними універсумами. У практичному аспекті концепція символічних анклавів дає змогу поглибити вже наявні дослідження перехідних, трансформаційних та кризових суспільств, одним з яких, без сумніву, є українське суспільство зі своїми численними символічними анклавами і фундаментальними суспільними проблемами, зумовленими наявністю їх.

Ключові слова: символічний анклав, символічний універсум, дифузія символічних універсумів

1

У рамках концепції символічних універсумів, їх співіснування, відносин і боротьби слід окреслити ще одну спеціальну і самодостатню концепцію — концепцію символічних анклавів. Саме ця концепція дасть змогу уточнити, пояснити й описати процеси, що супроводжують наявність у рамках одного суспільства двох чи більше символічних універсумів. Адже раніше вже неодноразово зазначалося, що кожен символічний універсум претендує на ексклюзивне, безальтернативне визначення соціальної реальності, визначення рамок інтерпретації всіх об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних процесів і явищ для кожного індивіда (див.: [Шульга, 2014]).

Перебування індивіда-носія альтернативного універсуму в соціально-символічному полі панівного універсуму, безумовно, пов'язане з перма-

нентним психологічним дискомфортом і, як мінімум, необхідністю мімікрувати за умов переважної кількості інтеракцій із носіями панівного символічного універсуму. За таких умов не обійтися без існування символічних анклавів, покликаних слугувати опорою, символічним фундаментом, який дає можливість індивідам-носіям альтернативного універсуму зустрічати таких само носіїв, розуміння і підтримку з їхнього боку в упевненості, що панівний універсум несправедливий, хибний і є спотвореною версією їхнього універсуму. Головною єдиною характеристикою їх є те, що ці символічні майданчики дають можливість носіям альтернативного символічного універсуму вільно взаємодіяти й комунікувати без того, щоб мімікрувати, відчувати психологічний дискомфорт, ба й зовсім уникати контакту з представниками панівного універсуму. Символічні анклави можуть існувати в різноманітних формах і в різних масштабах. Найбільш елементарний рівень становлять усталені Ми-зв'язки індивідів у повсякденному житті. Найміцнішим із них можна назвати сім'ю. Ця форма передбачає первинну соціалізацію дитини в особливих умовах — новий член суспільства від самого початку отримує не базові смисли панівного універсуму, а ціннісно-сміслові матриці альтернативного універсуму. Остаточна інтерналізація цього універсуму, ясна річ, залежить від багатьох чинників — першою чергою, від можливості відтворення цих смислів і використання їх у Ми-зв'язках цієї дитини в її повсякденному житті — у спілкуванні з однолітками, у школі. Адже інакше дитина відчуватиме перманентний дисонанс і психологічний дискомфорт, відповіддю на який будуть ретритизм чи мімікрія.

Це підводить нас до того, що для свого успішного і тривалого існування символічний анклав має бути більш масовим. Найпростіший приклад — це етнічні квартали, що заселені іммігрантами й утворюють своє територіально-символічне поле. Найчастіше ці анклави практично цілком автономні, хоча й розташовані в межах великих міст.

Тут важливо зауважити можливі відмінності між різними видами символічних анклавів. У разі етнічних кварталів або компактних поселень ідеться про привнесений символічний універсум, що розвивався виходячи з умов того суспільства, вихідцями з якого є представники даної групи. Таким чином, вони й далі дотримуються тієї картини світу, що була закладена в них і в їхніх батьків у країні їхнього походження.

Разом з тим існує й інший вид символічних анклавів: це анклави, де збереглося домінантне становище колишнього символічного універсуму, витісненого новим, котрий втратив своє ексклюзивне право на визначення соціальної реальності й інтерпретацію її для більшості суспільств. Проте у межах конкретного символічного анклаву він зберігає свою особливу роль. Ці символічні анклави можуть охоплювати як невеликі поселення, так і цілі регіони. У такому разі ми говоримо про символічний анклав не просто як про просторово-символічну сутність, а й як про просторово-символічну сутність, що живе у своєму часовому континуумі, який багато в чому не збігається з континуумом домінантного символічного універсуму. Визначальна роль, культурна гегемонія колишнього символічного універсуму тут застигає в часі й далі створює і відтворює свої смисли і смислові комплекси. При цьому там існує і своя “каста експертів”, відповідальних за генерацію та поширення відповідних смислів. Однак позаяк ресурсні можливості символічних анклавів обмежені внаслідок об'єктивних причин, головним за-

вданням і успіхом цих експертів є не поширення базових смислів свого універсуму на решту членів суспільства, а лише підтримання дієвості їх у самому анклаві, — тобто процесів екстерналізації смислів, їх об'єктивації і, зрештою, інтерналізації їх, що, своєю чергою, веде до екстерналізації й об'єктивації цих смислів тепер уже на рівні повсякденних і рутинних інтеракцій. Це завдання не з простих, особливо з огляду на широту впливу сучасних засобів інформації та куди більші можливості для мобільності соціальних акторів, які практично неминуче виїжджають за межі цього просторово-символічного утворення і потрапляють до сфери впливу смислів панівного символічного універсуму. Як уже неодноразово зазначалося, такий досвід є болісним і призводить до психологічного дискомфорту тих носіїв альтернативного символічного універсуму, котрі з тієї чи тієї причини потрапляють у символічний простір домінантного універсуму. Крім психологічного дискомфорту такі переживання й інтеракції можуть призводити до вільних чи мимовільних змін у схемах сприйняття соціальної реальності у цих акторів. Це, своєю чергою, призводить до того, що у своїх інтеракціях вже у власному символічному анклаві вони можуть свідомо чи несвідомо привносити нові смисли й конструкти, що не вписуються в матрицю їхнього символічного універсуму, видозмінювати на молекулярному рівні Ми-зв'язків наявні комунікативні практики. Отже, всі зусилля “експертів” символічного анклаву переважно спрямовані на стримування смислової агресії панівного символічного універсуму і проникнення його конструктів усередину цього особливого символічного простору. Особливо це дається взнаки, коли йдеться про символічні анклавів, де збереглася культурна гегемонія колишнього символічного універсуму. За таких умов значна частина смислових конструктів вибудовується навколо однієї чи кількох культурних травм. Крім того, всі конструкти мають дві схожі характеристики: догматизм і ностальгію. Перша характеристика пов'язана з тим, що за відсутності можливості й умов для генерації нових складних смислових систем у символічному анклаві відбувається фіксація, центрування всіх нових смислів навколо базових смислів колишнього універсуму. Всі нові смисли мають бути релевантними цим базовим смислам і несуперечливо вплітатися в них — кожен із них проходить перевірку на відповідність/невідповідність. Будь-яка девіація з великою ймовірністю може бути сприйнята як “еретична”. Дуже важливо наголосити, що цензорами за цих умов можуть виступати не лише кваліфіковані “експерти”, а й пересічні носії колишнього універсуму, як правило, представники старшого покоління, котрі ще застали період культурної гегемонії їхнього символічного універсуму.

Друга характеристика пов'язана з ностальгією за втраченою “золотою добою” — шойно згаданим періодом культурної гегемонії колишнього універсуму. Ця характеристика пов'язана з такими аспектами, як ускладнення і болісність для носіїв колишнього універсуму процесу ресоціалізації, прийняття нових правил суспільних відносин, що неминуче змінюються при зміні символічних універсумів, а також неможливість для нового покоління особисто пережити тих суспільних умов, що існували за культурної гегемонії цього універсуму. Таким чином, життя в тих умовах постає як “загублений рай” і постійно протиставляється сучасним реаліям і всім властивим їм вадам. Поряд із культурною травмою та основними символами колишнього універсуму саме відсилання до “золотої доби” становить базис, на який спи-

раються “експерти” при підтримуванні свого універсуму в рамках символічного анклаву.

Вище вже згадувалося, що підтримання культурної гегемонії колишнього символічного універсуму або альтернативного символічного універсуму загалом у символічному анклаві є дуже складним і, по суті, єдиним завданням “експертів”. Це тим більш справедливо з огляду на інформатизацію й мобільність сучасного суспільства. З огляду на це символічний анклав для самого свого існування має забезпечити виконання низки умов. Стисло схарактеризуємо їх. При цьому розпочнемо з опису особливостей комунікативних практик, прийнятих і підтримуваних у символічних анклавах. Тут знову потрібне важливе розрізнення: у ситуації з етнічними символічними анклавами і символічними анклавами, де збереглася культурна гегемонія колишнього універсуму, ми маємо суттєві й навіть сутнісні відмінності. У першому випадку йдеться не тільки про комунікативні практики, а й про саму мову, використовувану в рамках цього символічного анклаву — мову етносу чи національності, котрі населяють цей анклав. Таким чином, “прибулець” ззовні одразу відчуває, що потрапив до цілком іншого символічного середовища.

У випадку із символічним анклавом, в якому збереглася культурна гегемонія колишнього символічного універсуму, ми передусім маємо справу з особливим дискурсом, що зберігся за нових умов. Сюди входять усі смислові конструкти, вплетені в повсякденні комунікативні практики. Потрапляючи до такого роду символічного анклав, носій іншого символічного універсуму може не одразу відчути цю різницю, адже використовується та сама мова, що й у більшій частині суспільства. Проте рано чи пізно ці особливі конструкти неодмінно будуть використані при його рутинних взаємодіях у рамках символічного анклаву¹.

Ці конструкти, словосполучення будуть тим більш неприродними для представника панівного універсуму, оскільки тривалий час були предметом десимволізації, сатири й інших чинників багатовимірного процесу заміщення культурної гегемонії одного універсуму культурною гегемонією іншого. Цей процес супроводжується смисловою агресією на всі основні символи колишнього універсуму. Тому те, що дотепер є самозрозумілим і релевантним у символічних анклавах, у решті частини суспільства вважається анахронізмом, пережитком, недолугим спадком минулого.

Тісно пов'язані з особливостями дискурсу й мовного застосування в символічних анклавах і загалом їхнього існування такі аспекти, як інтерпретація історії, а також самоідентифікація жителів цих анклавів.

¹ Крім особливого дискурсу в символічних анклавах із колишнім символічним універсумом можуть також існувати свої мовні особливості. Зокрема, в українському суспільстві, котре, як і раніше, є двомовним, у таких символічних анклавах помітно превалювала саме російська мова, що була мовою попереднього — “радянського” — символічного універсуму, як мова наднаціональна і міжнаціональна. Натомість українська мова, як мова національна, була викликом “радянській”, універсалістській матриці. Тому в тих символічних анклавах, де зберігся колишній універсум, поширенню української мови пручалися дуже активно, чим широко користувалися місцеві політики у своїх передвиборчих кампаніях. І саме тому навіть після майже чверті століття життя за умов втрати культурної гегемонії радянського універсуму в Україні майже цілком збереглися російськомовні анклави.

Що стосується інтерпретації історії, то вона, подібно до дискурсу символічного анклавів, також дуже різко дисонує з тією версією історії даного суспільства загалом та її окремими подіями зокрема, яка прийнята в панівному універсумі, іншими словами, з тією інтерпретацією історії, що її викладають у школах та вишах і використовують “експерти” й політики доміантного символічного універсуму. Тут слід нагадати, що кожен із символічних універсумів претендує на безальтернативне визначення реальності для своїх носіїв, і тому в більшості випадків інтерпретація тих самих історичних подій, ціннісна оцінка їх у представників різних універсумів суттєво різняться, ба й є прямо протилежними. Передусім це виявляється в тому, які події трактують в рамках того чи іншого універсуму як культурну травму і який смисл у це вкладають¹.

Для сталого існування символічного анклавів вкрай важливим є створення альтернативної або суттєво зміненої системи освіти, що задає новому поколінню відповідні базові смисли. У разі з етнічними символічними анклавами це можуть бути повноцінні середньоосвітні школи з поглибленим вивченням рідної мови та культури, а також вечірні школи або школи вихідного дня. Коли ж ідеться про символічний анклав із колишнім універсумом, то найчастіше, через обмеженість ресурсів, має місце модифікування загальної системи середньої й вищої освіти — “поширювачі” смислів, тобто вчителі й викладачі, котрі формально мають дотримуватися навчального плану й офіційно прийнятих методрекомедацій щодо змісту, насправді у перебігу своїх занять з учнями подають власну версію подій. Особливо це стосується уроків історії, що покликані доносити до нового покоління базові матриці інтерпретації історичних подій відповідно до потреб панівного нині символічного універсуму. Однак в символічних анклавах ця методика безальтернативного подання матеріалу не є дієвою, оскільки самі “поширювачі смислів” порушують її, пропонуючи своє трактування, найчастіше докорінно відмінне від офіційного. Сюди ж можна віднести превалювання в наявних у символічних анклавах вищих навчальних закладів доктрин та ідеологій, що залишилися від часів колишнього символічного універсуму, котрі на решті теренів витісняються доктринами й ідеологіями нового символічного універсуму. Понад те, вони не тільки витісняються, а й, згідно з усіма канонами зміни символічних універсумів, також стають об’єктами

¹ Центральна культурна травма “радянського” універсуму — Велика Вітчизняна війна — досі залишається провідною в символічних анклавах східної України і Криму, де всі роки незалежності зберігалася й підтримувалася культурна гегемонія колишнього універсуму. При цьому спроби відтворення і створення нової центральної культурної травми — Голодомору — були там приречені на невдачу. Адже ці спроби відбувалися в тому символічному просторі, де, як і раніше, домінував символічний універсум, що вилучив трагічні події голоду 1932–1933 років із поля суспільної дискусії й рефлексії на цілі десятиліття, зробивши все, аби ці події у жодному разі не сприймалися як культурна травма. Доводиться визнати, що в досягненні цієї мети колишній універсум виявився напрочуд удалим, і новому символічному універсуму знадобляться неабиякі зусилля, робота “експертів” для екстерналізації й об’єктивації відповідних смислів інститутами освіти й мас-медіа, щоби, принаймні, нове покоління інтерналізувало події 32–33 років ХХ століття на теренах України як культурну травму.

смісловій агресії, покликаної подати їх як застарілі, позбавлені пізнавальної сили, а відповідно, і наукової цінності¹.

Крім існування певного дискурсу, тобто збереження значної частини конструктів колишнього чи альтернативного символічного універсуму й особливостей системи освіти, описаних вище, будь-який символічний анклав не може обійтися без засобів трансляції відповідних смислів у своїх територіально-символічних рамках. Іншими словами, символічний анклав не може обійтися без своїх засобів масової інформації. Чим різноманітнішою і розгалуженішою є мережа цих медіа, тим, своєю чергою, більшою має бути кількість “експертів”, задіяних у процесі смислотворчості. Таким чином, до “поширювачів” — вчителів і викладачів — додається ще сила-силенна журналістів, блогерів та ін., створюючи певну верству людей, відповідальних за генерування і поширення відповідних смислів і смислових конструктів у рамках символічного анклаву. Це складний і багатовимірний процес, котрий із необхідністю є безупинним і відбувається, як правило, в украї ворожому інформаційному і символічному оточенні — адже поряд із цими ЗМІ жителі символічного анклаву мають доступ до загальнодержавних, загальнонаціональних мас-медіа, які відповідно транслюють і підтримують смисли панівного універсуму. Ця конкуренція за визначення дискурсу, за переважне право здійснювати інтерпретацію подій, що відбуваються, між першими і другими ЗМІ є перманентною, і в цьому полі не може бути вакууму. Найвищим успіхом медіа символічного анклаву, якому сприяють вже згадані нами психологічні особливості зіткнення носія альтернативного універсуму з інформаційним полем домінантного універсуму, є добровільне створення самим індивідом власного інформаційного анклаву — прихильність і довіра тільки до певних мас-медіа, пошук знайомого дискурсу в них — своєрідний код “свій/чужий”, що дає змогу цьому індивідові за лічені секунди визначити своє ставлення до того чи іншого ЗМІ.

2

Символічні анклави — етнічні символічні анклави або ж анклави, де зберігається культурна гегемонія колишнього символічного універсуму — із необхідністю мають власні політичні й суспільні рухи. Ці партії та організації найчастіше мають за мету реалізацію власних інтересів не тільки на місцевому, а й на загальнодержавному рівні. Одним із найважливіших пунктів їхньої діяльності є збереження й підтримання існування символічного анклаву — передусім через законодавче забезпечення цих процесів. Тут ми повертаємося до процесів вертикальної легітимації і відповідних інститутів — освітніх закладів і мас-медіа, а також до інституту мови. У попередніх працях автора наголошувалася особлива важливість для альтернативного символічного універсуму (що втратив культурну гегемонію або тільки намагається завоювати її в суспільстві) наявності своєї “альтернативної” системи освіти, а також своїх засобів масової інформації (див.: [Шульга, 2012]).

¹ В Україні прикладом такого процесу є доля марксизму-ленінізму, котрий після сімдесяти років домінування в науковій сфері республіки практично цілком був витіснений із наукового дискурсу.

Як зазначалося, наявність цих інститутів, покликаних транслювати релевантні смисли, є критично важливою для існування й подальшого можливого поширення символічного універсуму. Вони дають змогу відповідним чином соціалізувати нові покоління, зробити альтернативну метасмислову матрицю єдино зрозумілою і самозрозумілою. Це також справедливо стосовно символічного анклавів. Наявність своїх партій, що репрезентують символічний анклав, — який може бути і цілим регіоном країни, і невеликим компактним поселенням, і комбінацією територіальних утворень, об'єднаних єдиною метасмисловою матрицею, — забезпечує потребу символічного універсуму в таких інструментах. Ясна річ, вирішальну роль відіграє те, наскільки великим є символічний анклав і, відповідно, наскільки великим ресурсом користуються ці політичні партії чи об'єднання в межах країни. Залежно від цього такі політичні партії можуть обстоювати релевантні інтереси на місцевому, регіональному ба навіть загальнодержавному рівні й, таким чином, забезпечувати описані вище процеси¹.

Понад те, коли політичні партії, що представляють символічні анклавів, стають настільки потужними, що можуть заручитися підтримкою не тільки на своїй “електоральній вотчині”, а й за її межами, це є чітким індикатором, що альтернативний символічний універсум може становити реальну загрозу для домінантного універсуму. Оскільки це означає, що в альтернативному символічному анклаві сформувалися свої “експерти”, свої мас-медіа, відповідна система освіти або скоригована загальнодержавна система, сформована і наявна в дискурсі розгалужена система смислів та інтерпретацій, відтворювана в повсякденному житті індивідів, котра, виходячи з усіх цих умов, може і з необхідністю намагатиметься поширювати свій вплив на решту суспільства і кинути, тим самим, реальний виклик панівному універсуму. Яким буде відповідь панівного універсуму на цей виклик — символічна агресія або “легальне насильство”, багато в чому визначатиме фінал цієї відкритої форми боротьби. Нагадаю, що застосування “легального насильства” проти інститутів, “експертів”, політичних сил, законодавча анігіляція альтернативних смислів та інтерпретацій є останнім і крайнім способом боротьби домінантного універсуму, що свідчить про актуальну загрозу чи неминучість втрати ним своєї культурної гегемонії.

3

Поряд з іншими особливими характеристиками, властивими символічним анклавам, і панівними в них колишніми чи альтернативними універсумами в кожному анклаві існує і своя система цінностей як невіддільний елемент їхнього дискурсу і набору базових смислів. Залежно від того, про який універсум ми говоримо, може йтися як про альтернативні, нові цінності, так і про застарілі цінності, властиві колишньому символічному уні-

¹ Застосовно до українського суспільства мали місце символічні анклавів, що займають цілі регіони країни й мають свої політичні сили. Оскільки ці анклавів були анклавамів не етнічного характеру, а територіально-символічними спільнотами, де, як і раніше, величезний вплив справляв колишній універсум, місцеві політики та їхні сили використовували відповідні комунікативні практики, апелювали до колишніх символів та інтерпретацій.

версуму. Важливо наголосити, що в символічному анклаві існує повноцінна система цінностей, яка править за орієнтир для носіїв цього універсуму, включно зі справедливою, за версією даного універсуму, моделлю соціальних відносин і відповідним розподілом дефіцитних ресурсів (фінансових, політичних, престижу і знання). Ці цінності пронизують дискурс символічного анклаву, до них апелюють політичні партії та суспільні рухи цього анклаву, їх транслюють інститути освіти та медіа, наявні у рамках анклаву, вони є підґрунтям смислотворення “експертів” символічного анклаву¹.

4

Крім системи цінностей особливу роль у символічному анклаві можуть відігравати релігійні репрезентації. Власне, вони можуть кардинально відрізнитися від прийнятих у домінантному символічному універсумі й, таким чином, виявляються “єретичними”, “богохульними”, такими, що заперечують “істинну релігію”. У деяких випадках саме релігійні репрезентації в символічному анклаві, пропонована ними космологічна модель синтезує в собі і цінності, і базові смисли і, таким чином, фактично підміняє собою символічний універсум. В інших випадках вони є частиною символічного простору анклаву, що не перебирає на себе визначальної ролі. Важливість релігійних преференцій у символічному анклаві тим більша, чим сильніше вони відрізняються від релігійних преференцій, поширених серед решти суспільства. Особливої гостроти вони набувають тоді, коли домінантний універсум є “атеїстичним”, як це було із радянським універсумом. Крім того, символічний анклав може бути анклавом, де сповідують іншу релігію, відмінну від найпоширенішої чи офіційної в конкретному суспільстві. Менш важливою є відмінність в конфесійному аспекті. У перших двох випадках відмінності в релігійних поглядах органічно пов’язані із кардинальними відмінностями в системі базових смислів, цінностей, світогляду й інкорпоровані в саму релігійну систему.

5

Поряд із кристалізаціями в дискурсі певних смислових конструктів, усталених схем інтерпретації та відповідних мовних конструктів у кожному символічному анклаві спостерігаються також релевантні символічні кристалізації у сфері архітектури, пам’ятників, художніх форм і топоніміки. Ці кристалізації відіграють величезне символічне значення, оскільки акумулюють у собі весь обрій основних смислів, що входять до складу метасмислової матриці, і є засобами безпосередньої демонстрації їх.

Справді, кожен символічний універсум як найскладніша й інтегральна матриця пронизує повсякденне життя соціальних акторів, складається і підтримується десятиліттями, ба навіть століттями. Це неминуче веде до розвитку цілої системи смислів і символів, про що вже неодноразово згаду-

¹ В Україні цінності колишнього універсуму зберегли свою вирішальну роль навіть після кількох десятиліть, що минули від часу втрати ним культурної гегемонії в межах суспільства загалом. Утім, нова система цінностей не тільки не була прийнята в символічних анклавах, а й повільно поширювалася на решту населення.

валосся. У випадку символічних кристалізацій передусім ідеться про візуальні засоби вираження цих смислів і символів.

У символічному анклаві, насамперед у тому символічному анклаві, де збереглася культурна гегемонія колишнього універсуму, — це найяскравіше виражено в пам'ятниках, назвах вулиць, площ, а також незрідка в особливому стилі архітектури, що в ньому зберігається. Це тим паче уявлюється, якщо порівнювати з тою територіально-символічною частиною країни, де домінує новий універсум і з великою часткою ймовірності відбуваються відповідні зміни в символічних кристалізаціях.

Важливо зазначити, що процеси змін у презентації символічних кристалізацій у повсякденному житті можуть бути різними як за тривалістю, так і за інтенсивністю.

Вони можуть долати свою найінтенсивнішу фазу за кілька місяців чи років. В інших випадках зміни символічних кристалізацій у масштабах усього суспільства можуть тривати десятиліттями. Таким чином, у повсякденному житті соціальні актори можуть спостерігати як символічні кристалізації колишнього універсуму, так і появу символічних кристалізацій нового універсуму¹.

Інакше кажучи, символічні кристалізації колишнього універсуму можуть бути присутніми й не тільки в символічному анклаві — втрата колишнім універсумом культурної гегемонії, заміна іншим універсумом не означає тим самим зникнення колишніх символічних кристалізацій. Це складний, багатовимірний і зазвичай тривалий процес, що може набувати безлічі форм. Понад те, цей процес є невіддільною складовою дифузії символічних універсумів — найгостріший період якої припадає на заміну колишнього універсуму новим.

Під поняттям “дифузія символічних універсумів” ми розуміємо перманентний процес, що відбувається на всіх рівнях громадського життя і полягає у взаємному проникненні смислів різних символічних універсумів у їхні дискурси. Проникнення це відбувається внаслідок об'єктивних причин — повсякденних інтерацій між соціальними акторами-носіями цих універсумів за умов інформатизації сучасного суспільства і практичної неможливості залишатися ізольованими від потоку інформації й застосовуваних при цьому комунікативних практик і схем інтерпретації. Поняття “дифузія символічних універсумів” є одним з найважливіших понять в аналізованій концепції боротьби і зміни універсумів. Це поняття, крім іншого, розкриває сутність символічних універсумів як метасмислових матриць, котрі, втім, не є закритими системами. Як неодноразово згадувалося, в сучасному світі це практично неможливо. Сталість символічного універсуму і його здатність до поширення своїх смислів у суспільстві, — іншими словами, культурна гегемонія універсуму — залежить не від його можливості не допускати смисли і символи альтернативних універсумів-конкурентів, а в його інтегративній здатності. Останнє означає, що символічний універсум релевантним способом реінтерпретує “чужі” смисли, адаптує їх у власно-

¹ Останні матимуть більше значення вже для нових поколінь, позаяк будуть надані їм як самоочевидні, як об'єктивовані й тому належні до поля нерелексованого.

го дискурсу, вплітає у свою систему смислових і символічних взаємозв'язків. Якщо ж це “вплетення” неможливо зробити внаслідок діаметральної протилежності смислів, то символічний універсум також не обов'язково вдається до витіснення їх з поля рефлексії. Нерідко відбувається процес, що його можна назвати “негативним включенням”. Він полягає в тому, що чужі смисли, котрі неможливо виключити з дискурсу, стають об'єктом смислової агресії з боку домінантного універсуму. Різновидів такої агресії безліч, але найдієвішими є десимволізація, створення колокацій і сатира (докл. див.: [Шульга, 2006]).

Усі вони покликані вихолостити чужі смисли до ярликів, що мають негативний смисловий і, навіть частіше, емоційний супровід. Тільки після цього вони включаються в дискурс як усталені елементи, використовувані вже для цілей панівного універсуму. Аналогічні процеси відбуваються й у рамках символічних анклавів. Таким чином, дифузія символічних універсумов є двостороннім процесом.

У разі з панівним універсумом така інтегративна здатність є однією з ключових для підтримання культурної гегемонії. Щойно він утрачає контроль над проникненням у комунікативні практики чужих смислів і символів, розпочинається процес втрати ним і свого самозрозумілого статусу. З цілком зрозумілих причин проникнення цих смислів відбувається спершу на повсякденному мікрорівні Ми-зв'язків індивідів — сюди входять всі рутинні й повсякденні інтеракції індивіда, включно із сім'єю, близькими, друзями, колегами, сусідами тощо. Інакше його ще можна назвати рівнем горизонтальної легітимації¹.

Проте в деяких випадках, неконтрольоване проникнення “чужих” смислів альтернативного універсуму може відбутися і через інститути вертикальної легітимації, такі як мас-медіа й освітні установи².

Зміна символічних кристалізацій є своєрідним (проте далеко не єдиним) індикатором успішності описаного процесу. Наявність символічних кристалізацій у межах усього суспільства, що належать до колишнього

¹ Докладніше про процес легітимації, його горизонтальний і вертикальний рівні див.: [Шульга, 2012].

² Саме так, приміром, сталося з колишнім, “радянським” універсумом — інтелігенція, вчителі, викладачі вишів, журналісти активно привносили в дискурс нові смисли, що незрідка були агресивними, діаметрально протилежними базовим смислам панівного універсуму. Попри неабиякий спротив і цензуру, ці смисли стали частиною дискурсу й ефективно його змінювали аж до кардинального скасування. Цей приклад слугує яскравою ілюстрацією того, що витіснення, “анігіляція” чужих смислів не були ефективним засобом підтримання культурної гегемонії універсуму. Втрата інтегративної здатності колишнього універсуму, залучення до процесу привнесення нових смислів самих його “експертів”, котрі й мали займатися реінтерпретацією, адаптацією або ж “негативним включенням” цих смислів, не могли компенсуватися “репресивними” та механічними засобами на кшталт цензури. Таким чином, дифузія символічних універсумів призвела до протилежних результатів: альтернативний універсум і його смисли проникли в поле рефлексії, підірвали самозрозумілий статус панівного універсуму й поширили свій вплив на значну частину суспільства, включно з групою “експертів”. Тут важливо ще раз наголосити, що дифузія символічних універсумів є двостороннім процесом і взаємне проникнення смислів відбувається перманентно.

універсуму, може слугувати показником незавершеності утвердження культурної гегемонії нового універсуму. Символічні межі, відтак, залишаються розмитими.

Інший сценарій — це анігіляція, тобто витіснення, фізичне знищення, викреслювання з дискурсу колишніх символічних кристалізацій і повна заміна їх новими, релевантними кристалізаціями. Будь-які кристалізації, що належать до колишнього порядку, всіма способами вилучають із повсякденного життя соціальних акторів. Це стосується не тільки заміни пам'ятників, зміни назв вулиць, заміни символів, а й, у певних випадках, зміни архітектурного стилю шляхом знесення цілих будинків ба навіть кварталів, побудованих за доби домінування попереднього універсуму, що явно демонструють символічну і смислову складові.

У такому разі збережені символічні анклавів вочевидь вирізняються і мають навіть деякі зримі межі — в тому числі й архітектурні. Будь-який “незнайомец” одразу мимоволі усвідомлює, що потрапляє в інше символічне оточення. Залежно від того, застав цей індивід колишній універсум чи ні, можна говорити про різну міру усвідомленості й конкретності для нього цих символічних відмінностей.

Для України доречнішим є перший сценарій — дифузії символічних кристалізацій, широкої представленості репрезентацій колишнього універсуму в повсякденному житті індивідів і в релевантних комунікативних практиках і збережених смислових конструкціях, поняттях, використовуваних соціальними акторами навіть після кількох десятиліть життя в нових умовах.

Водночас в Україні існували величезні символічні анклавів, котрі більшою мірою, ніж інші частини країни, зберігали кристалізації колишнього універсуму і в яких він і далі відігравав домінуючу роль. У цих анклавах набагато відчутнішою була присутність символічних кристалізацій. Понад те, вони фактично не зазнали жодних змін, а про агресивні сценарії їх витіснення годі й казати.

Найпоказовіші приклади символічних кристалізацій, що залишилися від колишнього універсуму, — це пам'ятники видатним людям тієї доби і релевантні їй назви вулиць і площ¹.

Унаслідок різкого, проте цілком закономірного загострення боротьби символічних універсумів, що припало на кінець 2013 — початок 2014 років в Україні, місце першого сценарію дедалі більше почав посідати другий — анігіляція, фізичне усунення із символічного простору всіх кристалізацій, що відсилають до попереднього універсуму. Найяскравішим свідченням цих процесів є так званий Ленінопад — серія самовільних демонтажів пам'ятників Леніну в Україні, що прокотилися всією країною. Величезне символічне значення мала руйнація пам'ятника Леніну в центрі Києва. Сама наявність цього пам'ятника була яскравим свідченням незавершеності зміни символічних універсумів. Події Майдану і подальші події в усій країні різко пришвидшили процес зміни універсумів і чіткого виокремлення симво-

¹ Наприклад, оцінки того, скільки пам'ятників Леніну залишилося в Україні навіть за 23 роки після розпаду СРСР, різняться вельми суттєво — називають цифри від двох до п'яти з половиною тисяч.

лічних анклавів усередині країни. Фактично від сценарію дифузії символічних кристалізацій і певної розмитості меж символічних анклавів, що реалізовувався в останні два десятиліття, вони привели до невпинного уявлення символічних анклавів. Одним із показників цих процесів і став “Ленінопад”, динаміка якого, а також географія слугують переконливою ілюстрацією того, де вплив колишнього універсуму ще міцний і де вдалося завоювати для захисту пам’ятників Леніна як одного з найважливіших символів попередньої доби. Сюди ж належить перейменування вулиць і площ у рамках неминучого і необхідного процесу створення нової міфології, нових смислів і символів, що відбувається у нас на очах.

6

Концепція символічних анклавів є частиною загальної концепції символічних універсумів і їхньої перманентної боротьби в рамках суспільства. Вона дає змогу поглибити наш аналіз з цілої низки базових тем. По-перше, ми можемо по-новому поглянути на співіснування різних символічних універсумів в одному суспільстві, на можливі форми цих явищ, їхню боротьбу і зміну. По-друге, аналіз символічних анклавів істотно доповнює концепцію дифузії символічних універсумів. Остання постає як багаторівневий процес взаємного проникнення смислів і символів різних універсумів у дискурси одне одного, що, своєю чергою, веде до коригування їхніх власних смислових конструктів. Дуже важливо наголосити, що процес дифузії символічних універсумів є нелінійним процесом — тобто проникнення і навіть зміна смислів одного універсуму відбувається не на всіх рівнях (доменах) символічного універсуму і не одночасно. Крім того, цей процес має значні часові рамки й не обов’язково призводить до втрати панівним універсумом своєї культурної гегемонії в суспільстві. Концепція символічних анклавів слугує не тільки опису та поясненню існування в суспільстві особливих територіально-смислових сутностей, об’єднаних єдиною смисловою матрицею, відмінною від панівної. Вона також описує і пояснює, що відбувається з універсумами, які втратили свою культурну гегемонію в межах усього суспільства, проте зберегли її на окремих територіях. Іншими словами, ця концепція знову розкриває багатовимірність, складність і нелінійність процесів зміни й завоювання культурної гегемонії в суспільстві різними символічними універсумами. У практичному аспекті концепція символічних анклавів допомагає поглибити вже наявні дослідження перехідних, трансформаційних або кризових суспільств, одним із яких, без сумніву, є українське суспільство зі своїми численними символічними анклавами і фундаментальними суспільними проблемами, зумовленими наявністю їх.

Джерела

Cobas J.A. Ethnic Enclaves and Middleman Minorities: Alternative Strategies of Immigrant Adaptation? / Cobas J.A. // Sociological Perspectives. — 1987. — Vol. 30, № 2. — P. 143–161.

Liu M. Changing Neighborhood: Ethnic Enclaves and the Struggle for Social Justice / Michael Liu, Kim Geron // Social Justice. — 2008. — Vol. 35, № 2(112). — P. 18–35.

Luckmann T. Kultur und Kommunikation / Thomas Luckmann // Kultur und Gesellschaft / Hrsg. Max Haller, Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny, Wolfgang Zapf. — Frankfurt; New York : Campus Verlag, 1989. — S. 33–45.

Luckmann T. On the Evolution and Historical Construction of Personal Identity / Thomas Luckmann // Unverwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft / Hrsg. Peter von Moos. — Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2004. — S. 185–206.

Luckmann T. Remarks on Personal Identity: Inner, Social and Historical Time / Thomas Luckmann // Identity: Personal and Socio-Cultural / Ed. by Anita Jacobson. — Wedding; Uppsala, 1983. — P. 67–91.

Massey G. Ethnic Enclaves and Intolerance: The Case of Yugoslavia / G. Massey, R. Hodson, D. Sekulic // Social Forces. — 1999. — Vol. 78, № 2. — P. 669–693.

Soeffner H.-G. The Order of Rituals / Soeffner Hans-Georg. — New Brunswick : Transaction Publishers, 1997. — 176 p.